

આખરે વાત માણસની છે.

વર્ષા અડાલજા

આ વિશ્વમાં ઋણનો અનુબંધ નિયતિએ કેવો મજબૂત રીતે ગૂંથ્યો છે !

સુરત મને ગમતું, હોંશીલું શહેર. મારી નાટ્યસંસ્થાનાં ઘણાં નાટકો-ઘણીવાર તો ખાસ પહેલો પ્રયોગ-મેં અહીં ભજવ્યાં છે. અમે એવું માનતા કે જો સુરતના પ્રેક્ષકો પસંદગીની મહોર લગાવે તો નાટક અચૂક ઉંચકાઈ જાય. રાત્રે નાટક પછી, ભગવતીભાઈ, ગનીભાઈની ગઝલો-કાવ્યોની, ધારી- પોંક ખાતાં ખાતાં ઉજાણી કરતાં.

૧૯૫૮માં અમે ર.વ. દેસાઈની 'પૂર્ણિમા' નવલકથાનું નાટ્યરૂપ અહીં ભજવેલું. રાજેશ્વરી-એક ગણિકાની ભૂમિકામાં મેં કથક કરેલું. ગીતો ગાયાં હતાં અને ભગવતીભાઈએ 'ગુજરાતમિત્ર'માં મારા અભિનયની ખૂબ પ્રશંસા કરેલી. આજે અભિનય નથી પણ ભગવતીભાઈ સજ્જન પુરુષ છે, આશા છે આજે પણ દિલથી મારા માટે સારા બે શબ્દો બોલશે. ૧૯૬૩માં દર્શકનું 'ઝેર તો પીધાં જાણી' જાણી નાટકનો પ્રથમ પ્રયોગ ખાસ સુરતમાં જ રાખેલો. સુરતના પ્રેક્ષકોએ ઉમળકાથી વધાવ્યું. પછી અત્યંત સફળતાને વર્યું. એ રાત્રે પણ હંમેશની જેમ ઠંડીની ઋતુમાં થરથરતાં, દરિયાકિનારે કવિતા-ઉત્સવ કર્યો હતો.

સુરતની એ ઘટનાએ મારા જીવનમાં અણધાર્યો વળાંક આણ્યો હતો.

સુરતથી મુંબઈ પાછાં ફરતાં જ ખૂબ બીમાર પડી, એનએસડી - દિલ્હીમાં મળેલો પ્રવેશ ગુમાવ્યો.

કાળનાં ચક્રને ઊંજણની જરૂર નથી પડતી, એ સતત ધુમતું રહે છે.

પિતાએ અચાનક વિદાય લીધી, મારી નાટ્યસંસ્થા બંધ પડી. મારું ઓળખચિહ્ન ગુમાવી દીધું હોય એમ હતાશ થઈ ગઈ. મારાપણાની ખોજ કરતાં અનાયાસે લેખનની કેડી જડી. ફેશન બ્યુટીની કોલમ લખતાં અચાનક મારા પતિએ મારા હાથમાં પહેલી પેન મૂકી આજથી નવલકથા લખ. હું અચંબો પામી ગઈ, હું તે વળી લાંબી લેખણે લખું ? શું લખું ? કેમ લખું ? હું તો હતી અભિનેત્રી અને રેડિયો-એનાઉન્સર.

સસ્પેન્સ-શ્રીલરથી મારી કથાયાત્રા શરૂ થઈ, બસ મોજ ખાતર. ત્રીજી નવલકથા 'તિમિરનો પડછાયો' પરથી નાટક તૈયાર થયું, દેશવિદેશે ભજવાયું, ત્રીસેક વર્ષ પછી એટલી જ સફળતાથી ભજવાયું. હું તો ઉત્સાહથી છલોછલ. પછી ધીરુભહેનના આગ્રહથી લખાઈ 'મારે પણ એક ઘર હોય.' હતી લઘુનવલ પણ મારા માટે મોટા ગજાનું કામ કર્યું. મારા જીવનનો નવો અધ્યાય શરૂ થયો, અભિનેત્રીમાંથી લેખિકા તરીકેની મને ઓળખ આપી, એવોર્ડ વિજેતા ફિલ્મ બની, સિરિયલ ટેલી અને રેડિયો પ્લે થયા. અંગ્રેજી અનુવાદ પણ થયો.

પણ મને એ બે રીતે ફળી.

મારી લેખિની એક પછી એક બંધ ઓરડાઓ ખોલતી ગઈ, જાદુઈ કૂચીથી સાતમો ખંડેય ખૂલ્યો અને ઝળાંહળાં !

અને બીજો યોગાનુયોગ તે 'મારે પણ એક ઘર હોય'ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક મળ્યું છે એમ પ્રકાશક તરફથી ખબર પડી. ૧૯૭૨માં આજોલ જ્ઞાનસત્રમાં પારિતોષિક લેવા ગઈ. જવાની ઈચ્છા તો નહોતી. સાહિત્ય પરિષદ વળી શું ? જ્ઞાનસત્રમાં શું હોય ? એક તો નાનું ગામ અને મુંબઈથી દૂર, બે સાવ નાની પુત્રીઓ પણ મહેન્દ્રનો આગ્રહ, સ્વજનોએ બાળકો સાચવ્યાં અને હું આજોલ ગઈ.

વણજોઈતી લાગે એવી લાંબી પ્રસ્તાવના જેવું લખવાનું પ્રયોજન એ જ કે મેં અગાઉ કહ્યું તેમ નિયતિ ઋણાનુબંધથી કેવા બાંધે છે !

એવું આદ્યું સ્મરણ છે કે સભાખંડ બહારના વિશાળ પરિસરના દરવાજે હું અવઢવમાં ઊભી હતી. સંસ્થા વિષે ખબર ન હતી, કોઈને ઓળખતી ન હતી. કોઈ પૂછે કે કોણ છો, અહીં કેમ આવ્યાં છો, તો ઈનામ મળ્યાનો પત્ર હાથમાં રાખ્યો હતો.

દરવાજે શ્વેત વસ્ત્રોમાં સૌમ્યમૂર્તિશી એક વ્યક્તિ ઊભી હતી. દુબળી પાતળી એ વ્યક્તિ, યશ્મા પાછળની ચમકતી આંખો વડે કદાચ રમૂજથી મને જોઈ રહી હતી. બી.એમાં ગુજરાતી વિષય માત્ર સહેલાઈથી પાસ થવા લીધેલો. મારો ખાસ અભ્યાસ નહીં તોય એક નામ મનમાં ઝબકી ગયું, આ ઉમાશંકર જોશી તો નહીં ! અભ્યાસગ્રંથનાં ચિત્રમાંથી સીધા મારી સામે પ્રત્યક્ષ ! મેં વંદન કરી કાગળ બતાવ્યો, ‘ગુણવંતરાય આચાર્યની દીકરી વર્ષા. મને ઈનામ મળ્યું છે.’ એમણે મારે માથે હાથ મૂક્યો, ઉખાથી કહ્યું, ‘આચાર્યની પુત્રી તો પરિષદને આંગણે જ શોભે ને !’

મોટા ગજાના કવિનો, મારી સર્જકતાને મળેલો પ્રથમ ઉમળકાભર્યો આવકાર, એક નાની સરખી કેડી પરથી દોરતો મને એક વિશાળ રાજમાર્ગ સુધી લઈ ગયો. જ્ઞાનસત્રના સભાખંડમાં પૂછી પૂછીને સાહિત્યકારોને ઓળખ્યા. કાકાસાહેબ કાલેલકરને હાથે ઈનામ મળ્યું. (મુ. હીરાબહેન પાઠકને પણ ત્યારે પારિતોષિક મળ્યું હતું, અને એમણે ધનરાશિ પરિષદને આપવાની જાહેરાત કરી, મને મળ્યું ત્યારે મેં માઈકમાં કહી દીધું, હીરાબહેને સંસ્થાને આપી દીધું. હું નહીં આપું.) મારે આજોલથી તરત પાછા ફરવું હતું. હું મુંઝાતી હતી. રઘુવીરે કાકાસાહેબ અમદાવાદ કારમાં જઈ રહ્યા હતા એમની સાથે મારા વગર કલ્પે કાળજી લઈ ગોઠવણ કરી આપી હતી, તેનું સ્મરણ રહ્યું છે.

૧૯૭૪-૭૫ની આસપાસ વડોદરા પરિષદનું અધિવેશન હતું ત્યારે પણ મહેન્દ્રે મને આગ્રહ કરી મોકલી, બાળકો સાચવ્યાં. ત્યાં સુધીમાં મારા જીવનમાં નવી દિશા ઉઘડી છે અને લેખન મારું જીવન છે એની પ્રતીતિ મને થઈ ચૂકી હતી. નવા નવા વિષયો પર નવલકથા અને ટેલીવ્ઝ લખતી હતી. વડોદરા અધિવેશનમાં બીજી દિવસે મને ખબર પડી કે રઘુવીરના આગ્રહથી ‘નવી લેખિકા’ને મધ્યસ્થ સમિતમાં કો-ઓપ્ટ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી પરિષદ સાથે એક અતૂટ સંબંધ બંધાયો. ત્યાર પછીની બધી ચૂંટણીઓ લડી, જીતી, મંત્રી અને ઉપપ્રમુખ તરીકે હોદ્દાઓ સંભાળ્યા. મહેન્દ્રની વિદાય પછી મને થયું : હવે બસ. ચૂંટણી નજીક હતી. રઘુવીરે પરાણે ફોર્મ ભરાવ્યું, ફરી ઉત્સાહિત કરી.

નિયતિએ મને અભિન્ન રીતે સર્જન અને સંસ્થા સાથે જોડી દીધી. હું તો એક મનમોજી પ્રવાસીની જેમ નીકળી પડી હતી. મનમાં હતું કે કોઈ અજાણી નાનીશી નદીકાંઠે બેસી સૂર્યોદય જોઈશ, જંગલમાં કેડી શોધતી અનામી ફૂલોની સુગંધને પાલવમાં ભરતી ચાલતી રહીશ. અનેક સૌંદર્યસ્થાનો ઉઘડતાં આવશે એથી વિશેષ શું જોઈએ ?

૧૯૭૨માં આજોલ, પરિષદના જ્ઞાનસત્રમાં આવી હતી અને આજે જ્ઞાનસત્ર સુરતમાં છે. ૨૦૧૨માં હું એનાં પ્રમુખપદે છું, મારું ગમતું હોંશીલું શહેર. મારે માટે સુરત સોનાની મૂરત બન્યું. નિયતિનું એક વર્તુળ પૂરું થયું. મારી સર્જનયાત્રાનો ચાલીસ વર્ષે આ મુકામ આવશે એવું તો સપનામાંય ધાર્યું નહોતું !

મારા મન પર એક ઓથાર પણ છે. અઠંગ અભ્યાસી, ભાષાવિદ્, નિબંધકાર, અનુવાદક, નિત્યપ્રવાસી ભોળાભાઈએ અચાનક જ વિદાય લીધી. અમે સંસ્થામાં સાથે કામ કર્યું. પરદેશની મુસાફરીઓ સાથે કરી. આજે ભોળાભાઈને સ્થાને ઊભી છું, એ વાતથી મારા મનમાં વિષાદ પણ છે.

• • •

કેટકેટલાં સર્જકોની આ જન્મભૂમિ ! રત્નનગરી, વચ્ચનગરી સુરતની અસલી ઓળખ એક સાહિત્યતીર્થની છે.

નવજાગૃતિકાળનો સૂર્યોદય આ ભૂમિ પર થયો. એ વાતાવરણમાં જૂનવાણી વિચારો, પરંપરા, રૂઢિઓ, જ્ઞાતિ-પેટાજ્ઞાતિના આટાપાટાનાં જડ રીતિરિવાજો, અંધશ્રદ્ધા સામે ધર્મયુદ્ધનાં મંડાણ પણ આ જ ભૂમિ પર થયા. પરદેશગમન કરનાર પ્રથમ નવલકથા લખનાર મહીપતરામ નીલકંઠ પણ અહીંના. આ ભૂમિના ત્રણ પ્રસિદ્ધ નમ્ના-નર્મદ, નંદશંકર અને નવલરામ. સુરતના પનોતા પુત્રો. આ નમ્નામાં ચોથું નામ હવે લેવું પડે, નાનુભાઈ નાયક. પત્રકાર ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ અને વિજ્ઞાનના વિષયો પર ગુજરાતીમાં પ્રથમ પુસ્તકો લખનાર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી. અને એક મોટા ગજાનું નામ, રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા, ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ના સ્થાપક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપકોમાંનાં અગ્રણી. ૧૯૦૫માં એમણે સ્થાપેલી પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર ૨૦૧૨માં મળી રહ્યું છે ત્યારે એમણે કલ્પના કરી હશે કે એમણે હોંશથી વાવેલા બીજ આજે કેવા લીલાછમ કોળી ઊઠ્યા છે ! સુરત બોલતાં જ નાટ્યગુરુ ચ.ચીં, જ્યોતીન્દ્ર દવેનાં નામો મનમાં ઝબકી જાય છે. અમારા નાટ્યપ્રયોગો વખતે પ્રોપર્ટીથી માંડી રાત્રે બેઠક જમાવવા સતત સાથે રહેતા ગનીભાઈ, વજુભાઈ ટાંક, સરોજ પાઠકનું પણ સહેજે સ્મરણ થાય છે. અકબરના દરબારમાં નવરત્નો હતા પણ સુરત અનેક રત્નોથી ઝળાંહળાં છે.

તાપી દક્ષિણ તટ, સુરત મુજ ધાયલ ભૂમી

મને ઘણું અભિમાન, ભોંય તારી મેં ચૂમી.

• • •

ઉમરેકની હાઈસ્કૂલના શિક્ષક રણજિતરામ વાવાભાઈએ ૧૯૦૫ના એપ્રિલ મહિનામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનનું આયોજન અમદાવાદમાં કર્યું હતું ત્યારે પિતાના ઘેર એકના એક લાડકવાયા પુત્રના લગ્નપ્રસંગે હરખ હોય એવો આનંદ આ શુભ ટાણે એમને હતો.

શિર પર શોભતી લાલ પાઘડી, લાંબો ચાઈના સિલ્કનો કોટ, ખભે કસબી દુપટ્ટો, ધોતિયું, મોજાં-બૂટમાં રણજિતરામનો કેવો જબરો ઠાઠ હશે ! જાણે નાણાવટી સાજન માંડવે બેઠું છે અને વરના બાપ આગતાસ્વાગતામાં મચી પડ્યા છે. પ્રમુખપદે ગોવર્ધનરામ ! કેવું એ દૃશ્ય હશે ! મુનશીએ એમને ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના આવતાર કહ્યા હતા. ત્યારે રણજિતરામે પરિષદનો ઉદ્દેશ સમજાવ્યો હતો. ભાષા સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ઘટના, જોડણી, વ્યાકરણ, લિપિ વગેરેના વિચાર પર ભાર મૂક્યો હતો. એમના વિચારનો વ્યાપ કેટલો મોટો હતો ! લલિત કળાઓ, વિજ્ઞાન તેમજ નીતિશાસ્ત્ર તથા રંગભૂમિ અને વર્તમાનપત્રનાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને પણ આવરી લીધાં હતાં. એમણે સમાપન આ રીતે કર્યું હતું.

‘...સ્કુલિંગ પ્રગટાવશો તો કોઈ કાળે ભુવનભુવન અજવાળતો સૂર્યનારાયણ જન્મશે. હિમાલયનાં ઉત્તુંગ શિખર પર ચઢવાની અભિલાષા હશે તો જ ઘોડાસરના ટેકરા ચઢાશે.’

મને કહેતાં આનંદ અને ગર્વ થાય છે કે સામે પૂર તરીને પરિષદની પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર અને વ્યાપ સતત વધતો રહ્યો છે. લોકશાહી રીતે ચાલતી સંસ્થાને ટીકાકારો અને પરિષદ સાથે જોડાઈને નિષ્ઠાથી કામ કરતાં સંનિષ્ઠ કાર્યકરો પણ મળે છે. પરિષદ અને બન્ને રીતે ભાગ્યશાળી નીવડી છે. એક બીજને વાવતાં, કોળતાં, મહોરતાં અને જમીનમાં મૂળિયાં ફેલાવી વૃક્ષ બનતાં સમય લાગે છે. એ સમય તપશ્ચર્યાથી કમ નથી. પરિષદની અનેક પ્રવૃત્તિઓની વડવાઈઓ ધરતીમાં ઉતરી રહી છે અને એક વિશાળ વટવૃક્ષ આકાર લઈ રહ્યું છે એ શુભ ઘટના છે.

૧૯૦૫માં પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશનનું આયોજન કરતાં રણજિતરામને હૈયે એકના એક લાડકવાયા પુત્રના લગ્નપ્રસંગે હરખ હોય એવો આનંદ હતો, એવો ઠાઠ હતો. પરિષદે એમનાં સપનાનો ઊજળો હિસાબ આપ્યો છે. આજે ફરી સુરતના સાહિત્યતીર્થને ઓવારે લગ્ન છે. જે લાડકડાના લગ્ન લીધા હતા એનો વંશવેલો વિસ્તાર પામીને ફરી સંતાન પરણાવવાની વેળા આવી છે. આપ સૌ જાનૈયાઓ દૂર દૂરથી પધાર્યા છો અને આપનાં ઓવારણાં લેતાં સુરત સામૈયું કરવા એક પગે ખડું છે.

• • •
૫

આ પૂર્વે ખમતીધર સર્જકો અને વિદ્વાનોએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદને શોભાવ્યું છે. મારી સાથે અને સામે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી ભાષામાં ઊંડી સમજ ધરાવનારા સાહિત્યકારો, અધ્યાપન, સંશોધન, વિવેચનમાં નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરતા વિદ્વાનોને હું જોઈ રહી છું ત્યારે હું સંકોચ અનુભવી રહી છું. મને કથામાં રસ છે, વાર્તાઓ લખું છું. વિદ્વાનો મારો કોઈ દાવો નથી.

મને રસ છે માણસમાં. એનાં હૃદયમાં નિરંતર ખેલાતાં મહાભારતના યુદ્ધમાં વિશાળ સોનાનાં મહેલમાં છેવાડનાં છેવાડે ઘેરા અંધકારભર્યા સદા બંધ રહેતાં ખંડમાંથી સદીઓથી ધરબાઈ ગયેલી મર્મભેદી ચીસ સાત દરવાજા વીંધીને જગતને સંભળાઈ. જેના શરીર અને લાગણીઓને પાશવી રીતે ટૂંપો દેવાયો હતો એવી નારીની મર્મભેદી ચીસ. એની પરનાં અત્યાચાર-અન્યાયની કહાણી એણે કરતાં કરતાં પોતે ગોપિત રહીને, બીજાની કલમે પ્રગટ કરી અને જગતભરમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. પછી તો એવાં અનેક પુસ્તકો ઠેકઠેકાણેથી પ્રગટ થયાં, થતાં રહે છે.

‘Not without my daughter’ એ ફિલ્મ ઘણાંએ જોઈ હશે, પુસ્તક વાંચ્યું હશે. સર્જકે શાંત ચિત્તે ઘરે બેસીને લખેલી, આ કોઈ કલ્પનાસભર નવલકથા નથી, પણ નક્કર નિર્મમ વાસ્તવિકતાની વીતકકથા છે. હાડોહાડ ધ્રૂજ જવાય એવી અમેરિકામાં વસતા પાકિસ્તાની ડૉક્ટર અને અમેરિકન પત્નીની આ વાત છે. બન્નેનું દામ્પત્ય સુખમય છે. એક પુત્રી છે. ઈરાનિયન ડૉક્ટરને સતત તેના સ્વજનો ઈરાન આવવા દબાણ કરે છે. વર્ષોથી ગયા નથી, થોડા દિવસ કુટુંબીઓને મળી આવીએ — માંડ પત્નીને મનાવી ઈરાન જાય છે. પછી આરંભ થાય છે તનમનનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લેતી એક લાંબી કૂરતાભરી દાસ્તાન. ઈરાન પહોંચતાં જ પત્નીનો પાસપોર્ટ લઈ લેવામાં આવે છે. ડૉક્ટર ઈરાનમાં જ રહી જાય છે. પત્નીને પરાણે બુરખો પહેરાવી જબરજસ્તી ધર્મપરિવર્તન, હિંસાનો દૌર શરૂ થાય છે. પોતાની પુત્રીનાં ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે, સ્વાતંત્ર્ય માટે પત્નીને અહીંથી ભાગી છૂટવું છે. ચોવીસ કલાક અનેક આંખ તેની પર મંડાયેલી છે. અંતે નાની પુત્રીને લઈને, અફાટ ધગધગતું રણ, આંધી-તોફાન, કરાળ ડુંગરાઓ વીંધીને કઈ રીતે અમેરિકન એમ્બેસીના આશ્રયે પહોંચે એની, એક ખમીરવંત નારીની, સાહસની, માતૃત્વના વિજયની અદ્ભુત સત્યઘટના છે. Violence against women ની રોતલ વિષાદભરી કથા નથી.

અહીં વાત પૂરી નથી થતી, નવા અધ્યાયનો આરંભ થાય છે. વર્ષો સુધી તેની પાછળ હત્યારાઓ ફરે છે, એ માળિયામાં, કોઈનાં ભંડકિયામાં છુપાતી રહે

૬

છે. આખરે સમગ્ર વીતકકથાનું પુસ્તક લખી તે જાહેરમાં આવે છે, એ જ એનું રક્ષાકવચ છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એનું પુસ્તક-પ્રવચનોથી અનેક સ્ત્રીઓને હિંમત આવી અને પોતાનાં સંતાનોને લઈ ભાગી ગયેલા હિંસક પતિઓનાં કબજામાંથી પાસપોર્ટ-પૈસા વિના સાત સમંદર અને વિકરાળ ડુંગરો, ઘનઘોર જંગલો અને રાજ્યસત્તાની નજર નીચેથી પોતાનાં સંતાનો છોડાવી લાવનાર અદ્ભુત માતાઓની કથાઓ, પણ પ્રગટ થઈ. પુસ્તક નામ જ છે ‘રેસક્યૂડ’.

છેલ્લાં બે દાયકાઓમાં જગતના કેટલાંય દેશોની આવી વીતકકથાઓ આલેખાઈ છે. ઝગમગતાં સુવર્ણમહેલોના અંધારા ઓરડાઓમાં ભૂખે રીભાવીને દીકરીઓને મારી નાંખતાં માતપિતા, સ્વીમિંગપુલમાં સ્વજનોની હાજરીમાં દબદબાભેર કાર્યક્રમમાં દીકરીઓને ડૂબાડી દેતા પિતા-ભાઈઓ, ઈરાનમાં પથ્થરો મારીને ખતમ કરાતી સ્ત્રીઓ, આફ્રિકામાં દીકરીનાં ગુમાંગો વાઢી નાખવાની વિધિમાંથી ભાગી છૂટેલી અને માઈલો નિર્જન રણમાં ખુલ્લે પગે દોડતી કિશોરીઓની અનેક કથાઓ કોઈ પાસે લખાવી છે, કોઈકે પોતે હિંમત કરી લખી છે અને વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં તેની અનેકાનેક આવૃત્તિઓ થતી રહે છે.

ના. નારીવાદનો પ્રચાર કે ઢંઢેરા પીટવાનો કોઈ આશય નથી, હોઈ શકે પણ નહીં. સમાજસુધારકની ધજા પણ મારા હાથમાં નથી. આ અને આવી કથાઓને પણ આપણે સાહિત્ય કહીશું ને ! આ વાત વિગતે કહેવાનું એટલા માટે બને છે કે સાહિત્ય કેટકેટલી ધારાઓમાં વહે છે ! છેવટે સાહિત્યનો પિંડ તો જીવન છે, સાહિત્યની કલાકૃતિનો ઘાટ સર્જકતાને ચાકડે ચડી એમાંથી ઘડાય છે.

તો મૂળ વાત માણસની છે. સર્જનના કેન્દ્રમા છે માણસ. માણસનો પર્યાય પણ માણસ જ. એની બાદબાકી કરી કશું ન નીપજાવી શકાય. ધગધગી ઊઠેલી ડામરની સડક પર ચાલતો, માલનો અને જીવતરનો બોજ ખેંચતા હાંફી જતો હાથલારીવાળો મજૂર કે ઊકરડામાંથી એહું ખાવાનું શોધતું ભૂખ્યું બાળક, બળાત્કાર, હિંસાનો ભોગ બનેલી લાચાર સ્ત્રીનાં આંસુઓનું મહત્ત્વ આપણે મન સવારની ગરમ ચાના ઘૂંટ સાથે અખબારને છેડે ટૂંટિયું વાળીને પડેલાં બે-ચાર લીટીના સમાચારથી વધુ રહ્યું નથી. ક્યારેક તો એ પણ ક્યાંક સરકારી કમિટીઓની ફાઈલોમાં બંધ અહેવાલોના આંકડા માત્ર. આમ માનવીઓની દુનિયામાં, માનવીઓની વચ્ચે જ રહીને માણસ માણસથી દૂર હડસેલાતો ગયો છે.

કંઈ કેટલાય પ્રકાશવર્ષો દૂરના અવકાશી ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓની

રજેરજ માહિતી ગ્રહો પર ઉતરતા અવકાશયાન આપણને આપે છે. વિશ્વનાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિશાળીઓ અબજોને ખર્ચે દંગ રહી જવાય એવી અનેક શોધ કરે છે. અમેરિકાના વોશિંગ્ટન ડીસી.માં નાસામાં પ્રવેશતાં જ ચંદ્ર પરથી આણેલો પથ્થર પ્રદર્શિત થયો છે. તમે એને સ્પર્શી શકો. બધા પથ્થર સાથે ફોટો પડાવતા હતા, મેંય પડાવ્યો. ત્યારે મારી બાજુમાં ઊભેલું એક બાળક ચક્તિ થઈ એનાં પિતાને પૂછી રહ્યું હતું, ‘Daddy, it is just a stone. Why people are posing with it ?’ આપણે ચંદ્ર સુધી પહોંચી જઈ શકીએ પણ મારી બાજુમાં જ ઊભેલા માણસનું રૂવાડું સુધ્ધાં હું ન જાણતી હોઉં એવું બને !

ટાગોરના શબ્દોમાં કહીએ તો માનવસ્વભાવમાં ઊંડે ઊંડે જે સંભાવનાઓ પડેલી હોય છે તેના પાયા પર જ સાહિત્યની ઉત્તમોત્તમ વાર્તાઓ અને નાટ્યકૃતિઓની વસ્તુગૂંથણી થાય છે. કલાનું અંતિમ સત્ય તો સત્ય અને સંસ્કારને સંમાર્જિત કરીને સ્થાપવાનું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવસારી ખાતેના અધિવેશનમાં મહાશ્વેતાદેવીએ એમનાં ટૂંકા વક્તવ્યમાં સરસ વાત કરી હતી, તમે પૂછશો, સાહિત્યમાં સૌંદર્ય હોય છે તેનું શું ? હું માનું છું જે જીવનથી જોડાયેલું છે એ જ સાહિત્ય સુંદર છે. જે અક્ષરને માટીની ગંધ નથી હોતી એ અક્ષર નથી બની શકતો. એ સાહિત્ય સહુથી સમૃદ્ધ છે જે જીવનનાં મૂળ સ્ત્રોતને ઓળખે છે અને આ સ્ત્રોત મધ્યમવર્ગનાં હાથમાં સહેલાઈથી આવતો નથી. મને ત્યારે આ સભાનતા આવી ત્યારે મેં હાથમાં પેન લઈને ફરવાનું શરૂ કર્યું.

સાહિત્ય એ છે જે માણસનો માણસને મોંમેળાપ કરાવે છે.

એક નાનકડા બીજમાં ચેતનાનો એવો વિસ્ફોટ થાય છે કે કઠણ ધરતીનું પડ ભેદી એ બીજ હરિયાણું તૃણાંકુર બની ફૂટી નીકળે છે. તેજ, વાયુ, જલ આકંઠથી લીલુંછમ વૃક્ષ સૂર્યોન્મુખ બની મહોરે છે. એનાં મૂળમાં તો છે પેલું બીજ.

સમાજ અને સાહિત્યનો આજ છે અદ્ભુત મજજાગત સંબંધ. કલાકૃતિનાં ઊંડે ઊંડે અંધકારભર્યા ગર્ભમાં છે વાસ્તવ. સમાજની પશ્ચાદભૂમાં કંડારાય છે કૃતિ.

પણ એકલા વાસ્તવ કે સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિમાંથી તો સૌંદર્ય નીપજી આવતું નથી. માત્ર સર્જકોને હાથવગો છે એ કીમિયો કે નકરા વાસ્તવના પથ્થરમાંથી એક અનુપમ શિલ્પનું સર્જન કરી રીતે કરવું. શિલામાંથી શિલ્પ ઘડવાની કળા કાંઈ બધાને વરી નથી હોતી. ટાંકણું હાથમાં લેનાર માત્ર શિલ્પકાર નથી બની જતો.

કલમ હાથમાં ઝાલવાથી આપોઆપ સાહિત્યકાર તરીકેની વરમાળા ગળે નથી પડતી.

સાહિત્યકાર જે વાસ્તવમાંથી સર્જન કરે છે, એનાં સૌંદર્યસ્થાનોને વીણી વીણીને પસંદ કરે છે અને એમાંથી જ સાહિત્યકારની દૃષ્ટિ પ્રગટે છે. સર્જકે સમાજનો ફોટોગ્રાફ નથી લેવાનો, કેમેરા જેવું દૃશ્ય છે તેવું જ ઝીલે છે, પણ ચિત્રકારની જેમ એ દૃશ્યમાં પોતાના આછા ઘેરા રંગો પૂરીને એક અદ્ભુત તસ્વીર બનાવવાની છે. કાલ માર્કસના મત પ્રમાણે મનુષ્ય પોતે પરિસ્થિતિથી ઘડાતો નથી, પોતે ઘડે પણ છે.

ઉમાશંકર જોષીએ એમના સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી આ વાત કેટલી સરસ રીતે પ્રવચનમાં મૂકી આપી હતી. જે કવિઓ શતાબ્દીઓ સુધી, સહસ્રાબ્દીઓ સુધી માનવજાતને વહાલા થઈ પડ્યા છે તેમની કાવ્યરચનાઓ જોઈએ છીએ તો તે કલાકૃતિઓ તરીકે તો સંગીન હોય જ છે પણ તે કાવ્યરચનાઓનું મૂલ્ય પણ માનવજાતને હૈયે વસ્યું હોય છે. એક ઉત્તમ કાવ્યના અનુભવ પછી આપણું ઊર્મિતંત્ર કે વિચારતંત્ર વધુ સમૃદ્ધ થયું એટલું જ બનતું નથી, આપણું આખું સંવિત્તંત્ર - આપણી સમગ્ર ચેતના, કહો કે નવો અવતાર પામે છે.

૧૯૭૮નો સાહિત્યનો નોબેલ પુરસ્કાર મેળવનાર સ્વીડીશ વાર્તાકાર ઈસાકે, (Esaac Bashevis Singer) એમના પુરસ્કાર પ્રવચનમાં કહ્યું હતું :

‘When all the social theories collapse and wars and revolutions leave humanities in utter gloom the poet whom Plato banned from his republic may rise up to save us all.’

મુક્તાબાઈનું એક અભંગ છે,

‘મુંગી ઝડાલી આવગણી
વિને મિળીલે સૂર્યાશી’.

કીડી જે સાવ ક્ષુદ્ર, ક્ષુલ્લક જંતુ કહેવાય એણે હજાર હાથીઓનું બળ એકઠું કરી આકાશમાં કુદકો માર્યો અને સૂર્યને ગળી ગઈ.

સર્જક પણ શક્ય-અશક્યના ડાયરામાં નથી. એ પોતાની નવોન્મેષશાલિની પ્રતિભા વડે એક નવી સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે. એ માટે એ વાસ્તવની ઘટનાઓને ખપમાં લે છે, અને કુશળ પાણીકળાની જેમ પાત્રોનાં હૃદયમાં ઝાંખીને ચેતનાનું, સંવેદનાનું ગોપિત ઝરણું, શોધી કાઢી એના વિવિધ સ્વરો આલેખી એક વધુ સાચુકલી દુનિયાનું સર્જન કરે છે.

શેક્સપિયર માટે કહેવાય છે : ‘His characters are like watches with dial plates of transparent crystals; they show the hours and the inner mechanism also.’

અમૃતા પ્રીતમે એક વિશિષ્ટ પુસ્તકની વાત કરી છે, એની એક જ પ્રત સચવાઈ છે. સ્પેનમાં ફાસિસ્ટો સામે જંગ ખેલતા સિપાઈઓએ એક ચોપડીનું સર્જન કરેલું. પાલ્લો નેરુદાનાં ગીતોનાં પુસ્તકને એમણે એક દેવળમાં બીબાંઓ ગોઠવી છાપવા માટે તૈયાર કરેલું પણ યુદ્ધગ્રસ્ત પરિસ્થિતિમાં કાગળ ક્યાંથી કાઢવો ? એમણે એક કાગળ તૈયાર કર્યો. એનીયે રસપ્રદ કથા છે. બોમ્બમારાથી તારાજ કારખાનામાં એમણે પોતાનાં ગણવેશ ગાળ્યા. સિપાઈઓનાં લોહીભીનાં ગણવેશ સાથે દુશ્મન દેશની ધજાઓ પણ ઓગળેલી. એક અજીબોગરીબ કાગળ તૈયાર થયો. એની પર કાવ્યો છપાયાં. ઘવાયેલાં ભાગતાં સિપાઈઓના ગજવે પેલી ગીતપોથી હતી. તેમની પર બોમ્બમારો થયો અને કાવ્યપોથી લોહીથી રંગાઈ ગઈ. યોગાનુયોગે એક નકલ બચી ગઈ. એ કિતાબ વોશિંગ્ટન કોંગ્રેસની લાઈબ્રેરીમાં સચવાઈ છે. બહુ થોડા કલાક વોશિંગ્ટન જવાનું થયું એટલે આ પોથીદર્શન ન થઈ શક્યું.

અમૃતા આગળ લખે છે : પુસ્તકની સાથે સર્જકનો જન્મ થયો. સર્જક સમાજની ચેતના છે. કલાનું કામ જ્યારે ચેતના બને છે ત્યારે જીવનનો એક ચમત્કાર સર્જાય છે. એ સમાજના લોકોનો અવાજ બની જાય છે,

અવાજ જે માણસની
માણસાઈ સુધી પહોંચે,
અવાજ જે સમાજના
આત્મા સુધી પહોંચે
અવાજ જે સમયનાં
કાનૂન સુધી પહોંચે.

દૃશકે પરિષદપ્રમુખપદેથી સરસ વાત કહી હતી. સાહિત્ય સર્વાશ્લેષી સાધના છે અને તેથી દુરાધ્ય પણ છે. ભાગવત કહે છે કે ભગવાને ગોપીઓનાં વસ્ત્રો હરી લીધા હતાં, વળી કહે છે, ‘હું જેના પર પ્રસન્ન થાઉં છું તેનું બધું હરી લઉં છું’ - પણ સાહિત્યના ઉપાસકે તો ભગવાન તેનું બધું હરી લે તેની રાહ પણ જોવાની નથી. બધું આપી દીધા પછી જ બધું પ્રાપ્ત થવાની ઘડી આવે છે.’

શબ્દસંપદાની પ્રાપ્તિની ક્ષણ એ જ વિસંજિત થવાની પણ ક્ષણ. સોફોકલીસે કહ્યું છે : ‘There are wonders and wonders in the world but the most wondrous thing is man.’

સર્જકને માટે કશું સરળ અને આસાન બની ન રહેવું જોઈએ. તપશ્ચર્યાથી સંમાર્જિત સર્જન જ કાળના ધસમસતા પ્રવાહમાં ટકી શકે છે. દરેક પ્રકારની આસાની, ઝટ મળી જતી પ્રકાશનની સુવિધા અને આજના ઈન્સ્ટન્ટના સમયમાં ઝટપટ લખાયેલી કૃતિને ઝટપટ મળી ગયેલી લોકપ્રિયતાથી પણ સાવધાન રહી સર્જકે પોતાની ચોકી કરવાની છે.

આ સદીના શ્રેષ્ઠ સર્જકોમાંના એક ગ્રેહામ ગ્રીને પોતાની આત્મકથા ‘અ સોર્ટ ઓફ લાઈફ’ના ઉપસંહારમાં લખ્યું છે : પોતાના સર્જનમાં રહેલી ક્ષતિઓને સર્જક એકલો જ જાણે છે, આકારમાં આકાર વિવેચકને પણ એની જાણ હોતી નથી. વિવેચકો બહારથી સમારકામ થઈ શકે તેવી તિરાડો જ જોઈ શકે છે પણ સર્જક પીઠ સ્થપતિની જેમ ઈમારત જેની પર ઊભી હોય એવા બીમમાં રહેલા સડાને શ્વાસથી પારખી શકે છે પણ બહુ ઓછા સર્જકમાં એ ઈમારતને પાયાથી પાડી નવેસરથી ચણવાની હિંમત હોય છે.

સર્જક વિષે એમ કહેવાયું છે, નાનૃષિઃ કવિર્ભવતિ. ઋષિનું દર્શન તો વિશાળ જ હોય ને !

બદ્રીનાથમાં ભારતની સરહદનું અંતિમ છેવાડાનું છેલ્લું ગામ. ઉત્તરાખંડમાં બદ્રિનાથમાં, છેક ઉપરની ટોચ પર પ્રાચીન વ્યાસગુફા છે. ગુફામાં વ્યાસની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે. અહીં ટોચ પર બેસીને સમગ્ર ભારતનું અખંડ દર્શન કરતાં વ્યાસભગવાને મહાભારત લખ્યું. બ્રહ્માજીના આદેશથી ગણેશજીએ તેનું આલેખન કર્યું. વ્યાસના ચરણમાં ગણેશ બેસીને લખતાં હોય એમ વ્યાસગુફાથી થોડે નીચે ગણેશનું પ્રાચીન સુંદર મંદિર છે. વ્યાસગુફાના દર્શને જતાં એ ટેકરી હું ચડતી હતી ત્યારે મેં અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું. અડધે રસ્તેથી ટોચ પરની વ્યાસગુફા દેખાતી હતી અને ખડકોમાં કોતરાયેલી ગુફાની છત પર એક અતિ ભવ્ય લાંબી પથ્થરની પાટ આડી પડી હતી એનો કુદરતી આકાર એક અત્યંત વિશાળકાય પુસ્તકનો. જાણે પુસ્તકનાં પાનાંઓ હોય એ રીતે કુદરતી અંકાયેલી, કોરાયેલી રેખાઓ. મહાભારતનો વિરાટ ગ્રંથ જ. જાણે હમણાં એક તેજ ગતિનો પવન ફૂંકાશે અને પાનાંઓ ફરફરી ઊઠશે. આપોઆપ મારાથી વંદન થઈ ગયા. આસપાસ થોડા સહયાત્રીઓ હતા. એમાંના કોઈકે તો ડોળીમાંથી ઉતરી જઈ ભૂમિવંદન કર્યાં.

ઉપર પહોંચતા તો કોઈ અદ્ભુત મલકમાં આવી પહોંચ્યાની અનુભૂતિ થઈ. ચોતરફ ઊંચા નીચા ખડકો, ઊંડી ખીણ. એમાં સરહદ પરનાં દેશમાંથી પ્રબળ વેગથી વેસમસતી નદીનો ધોધ. ધારે જઈ નીચે નજર કરી તો ખીણમાં મંદિર, શિખર પર લખેલું ‘સરસ્વતી મંદિર’. આવું અવર્ણનીય સૌંદર્ય, નીરવ એકાંત, મા સરસ્વતીનો સહવાસ અને ગણેશ જેવા આલેખનકાર. ત્યારે રચાય છે મહાભારત જેવો ગ્રંથ જે સદીઓથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ બની રહે છે.

એ અર્થમાં સર્જક તપસ્વી અને સાધક પણ છે. કઠોર પરિશ્રમ, નિષ્ઠા સાથે સમગ્ર કાલખંડને જોઈ શકવાની સંજય જેવી દિવ્યદૃષ્ટિ એનું વિશાળ દૃષ્ટિક્ષલક એનાં સર્જનને તત્કાલીનતામાંથી ઉગારી લઈ અમરત્વની મહોર લગાવે છે.

આથી જ વ્યાસ, વાલ્મિકી, મીરાં, કબીર કે કાલિદાસનાં સર્જનોને કાળનો ડાઘ લાગ્યો નથી કે એનાં પૃષ્ઠો જર્જરિત નથી થયાં. સંભવામિ યુગે યુગેની જેમ આવા સર્જકો રોજ રોજ જન્મતાં નથી. એમનું સર્જન યુગોના દીર્ઘ પટ પર શાંત શીળો અજવાસ પાથરતું રહે છે. આવા સર્જકો આપણી સાથે ન હોત તો કેટલું ફિક્કું અને રસહીન લાગત !

આપણે સહુ માલમિલકત અને ધનસંપત્તિનો વારસો મેળવવા કેટલાં ઉત્સુક હોઈએ છીએ, એ માટેની પ્રપંચલીલા ક્યાં અજાણી છે ! પણ આ સાંસ્કૃતિક વારસો તો આપોઆપ મળે છે, કોઈ વાદવિવાદ પણ કરવાનો હોતો નથી. સાંસ્કૃતિક વારસો પરબ છે. જોઈએ તેટલું શીતળ જળ પીઓ. માત્ર તૃષ્ણા જોઈએ.

જેમ સર્જક સમાજાભિમુખ બને તે એના સર્જન અને વ્યાપક અર્થમાં સમાજ બન્ને માટે જરૂરી છે, એમ જ વાચક પણ સાહિત્યાભિમુખ બને તેય એટલું જ જરૂરી છે. સર્જક શબ્દ સાથે જ ભાવકનું અસ્તિત્વ તરત સ્ફૂટ થાય છે. વાચકે પણ સજજતા કેળવવાની. હાથ ચડ્યું તે વાંચી લીધું, તે હરણફાળે દોડતાં સમયમાં સૌને ફાવી ગયું છે. ઘણીવાર તો એય નહીં માત્ર અખબારો પર ઊડતી નજર અને ટી.વી.નું રિમોટ તો હાથવગું છે જ ! મોટા ભાગનાં ઘરોમાં અનેક મોંઘાં આધુનિક ઉપકરણો અને ગૃહસુશોભનની વચ્ચે પુસ્તકોની નાની છાજલી અદૃશ્ય છે.

આ કળિયુગ છે. કળ-યંત્રનો ઝાકમઝોળ સમય ચાલી રહ્યો છે. ઈલેક્ટ્રોનિક્સની વિશાળ દુકાન સામે ઊભા રહી ધ્યાનથી જોઈએ તો ખ્યાલ આવે કે આપણાં ઘરમાં, જીવનમાં દરેક ખૂણે ખાંચરે પણ યંત્રો, વીજળીનાં અનેક ઉપકરણો સુપેરે ગોઠવાઈ ગયાં છે અને આપણે પણ કોઈ ચાવી ફેરવે એમ મોટાભાગનું જીવન નથી જીવી રહ્યા !

આધુનિક યંત્રો જીવનની સુખ સગવડો સાચવે છે. સારું ને ! કડાકૂટવાળા ઘરકામમાંથી સમય મળી જાય છે. પણ Information technology નાં નવાં નવાં સંશોધનોએ તો જાણે હથેળીમાં પૃથ્વીનો ગોળો મૂકી દીધો. પણ યંત્રને ધબકતું હૃદય નથી હોતું એની આંખો આંસુથી ભીની નથી થતી. એ સુખદુઃખનો ભેરુ નથી.

ભીતરની સંવેદનશીલતા નરવી રહે એ માટે માણસે કવિતા પાસે જ પાછાં ફરવું પડશે. કોફીમેકર ભલે કોફી કરી આપે પણ હાથમાં કોફીનો કપ બનાવી આપે પણ કોફીનો કપ હાથમાં લઈ મેઘલી રાત્રે ‘મેઘદૂત’ વાંચ્યાનો આનંદની એ રસાનુભવ તે બ્રહ્માનંદ સહોદર નહીં !

પણ એવું કાલાતીત સર્જન કરવાની સજ્જતા સર્જકે પણ દાખવવી પડશે. પોતાની સર્જકતાની ધાર સતત સરાણે ચડાવવી પડશે. હા, સમયે સમયે બદલાવ તો થતો રહે છે. અભિવ્યક્તિનાં રૂપરંગ, રચનારીતિ, સમાજનું કલેવર સુધ્ધાં બદલાતું રહે છે.

પણ શાશ્વતીનાં રસાયણથી રસાયેલી કૃતિઓ આપણાં હૃદયમાં જીવે છે. એ વાંચીએ, કોઈને મધુર કંઠે પ્રિય કવિતાનું ગાન સાંભળીએ કે એની નિતાંત સુંદર ફિલ્મ જોઈએ ત્યારે spellbound થઈ જઈએ છીએ. Spell magic કલાનો એ જાદુ છે. જ્યુથિકાને કંઠે મીરાંનું ભજન સાંભળું છું ત્યારે કે સત્યજિત રેનું ‘પાથેર પાંચાલી’ જોતાં એવી અનુભૂતિ થઈ છે. કલાકૃતિ ભૂરકી છાંટે છે.

ક્ષણે ક્ષણે આ સૃષ્ટિ એનાં રૂપરંગ બદલે છે. કાળનાં અનંત પ્રવાહમાંથી એક ક્ષણના જલબિંદુને શોધી લઈ તેને શાશ્વત બનાવવી એ જ કલા. એ જ સર્જકતા. ઉમાશંકરે કરેલા ગોર્કીના કાવ્યના અનુવાદની બે પંક્તિમાં એ વાત એમણે કેવી આગવી મુદ્રાથી ઉપસાવી છે !

તેં તો એને ગગનબોડમાં ફેંકી’તી કો દગડ સમી

મેં એમાંથી દેખ આજ શી ઘડિયલ રત્નકણી કિંમતી.

અને લેખકને વળી જોઈએ શું ? ઓજારો ક્યા ? ના. એને કશું નથી ખપતું. બસ, કાગળ અને કલમ. એનાથી ‘સત્યના પ્રયોગો’ જન્મી શકે છે અને ‘ગીતાંજલિ’ પણ. છે તો થોડાં કાગળોનું પુસ્તક પણ એમાં સર્જકની ચેતના પ્રજ્વળે છે. જવાળા જ શક્તિ છે. અગ્નિની જવાળા ઊંધી કરો તોપણ એ નીચે નથી જતી ઉપર જ જાય છે. સર્જકની ચેતના ઊર્ધ્વગામી હોય છે, હોવી જોઈએ. એક ફૂંકથી દીવો ઓલવાઈ જાય છે પણ કોલસો ધગધગી ઊઠે છે.

ભાગવતમાં એક મિથ છે. સૃષ્ટિના સર્જન અર્થે બ્રહ્મે બ્રહ્માને સજ્જ્યા. જ્યાં સત્ અસત્ કશું નથી એવા અસીમ અવકાશમાં કમલનાં આસન પર પ્રગટ થતાં જ તેમને એક પ્રશ્ન થયો ચો: સૌ અહં સ: ક: ? : આજે હું છું તે કોણ છે ?

કરસનદાસ માણેક કહે છે સૃષ્ટિના આરંભકાળનો આદિપ્રશ્નનો ઉત્તર હજી બ્રહ્માને પણ નહીં મળ્યો હોય. જગતનાં સર્વ સર્જકોનો આ આદિપ્રશ્ન છે. અહં ક: ? સમયે સમયે પ્રશ્નો પૂછવાની રીતો નિરનિરાળી છે પણ સૌને સતત પોતાની ઓળખની તલાશ છે. શકુંતલાની સરી પડેલી વીંટી જેવું ઓળખચિહ્ન ક્યાં શોધીશું ?

સર્જક થવું સહેલું નથી. એનાં મનમાં સતત પ્રશ્નો ઘોળાય છે, ઘોળાતા રહેવા જોઈએ. શા માટે ઈશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં આટલી પીડા, વેદનાનો વંટોળ અન્યાય-અસત્યનો વિજયઘોષ ? જો એ પરમપિતા છે તો શા માટે એનાં સંતાનો દુ:ખી કેમ ? શું કામ ?

વાલ્મીકિ મહાકાવ્યની શરૂઆત જ પ્રશ્નથી કરે છે, શા માટે કૌંચ-યુગ્મનો વિસ્ફોટ ? જગત આવું કેમ ? એમાં હું શા માટે ?

આ પ્રશ્નોના ઉત્તરની શોધ સર્જકનો પ્રેરણાસ્ત્રોત છે. દરેક સર્જક પોતપોતાની રીતે એના ઉત્તરની શોધ કરે છે. ઘણા જવાબો મળી જવાથી હરખાવાનું નથી. થોડા પ્રશ્નો સિલકમાં રહેવા જોઈએ, હંમેશાં એ છે સર્જકતાનું અને જીવવાનું ચાલકબળ. લખ્યા વગર નથી રહી શકતો એટલે સર્જક લખે છે. ઘરના આરામદાયક વાતાવરણમાં, સત્તાધીશોની એડી નીચે ચગદાતાં પીડાતાં પણ અને બંદીઘરમાં પણ સર્જકની સર્જકતા બેડીમાં જકડાતી નથી.

આપણે સમયના એવા ઉંબર પર ઊભા છીએ કે પાછળ નજર કરતાં આઘાતથી સ્તબ્ધ બની જવાય છે. અહીં સુધીનો રસ્તો કેટલો ભયાનક, લોહિયાળ કાદવકીચડથી ભરેલો હતો ! વિશ્વયુદ્ધોમાં હોલોકોસ્થથી માંડીને ઘરઆંગણે કેટકેટલા દેશવાસીઓ એ કળાશમાં ખૂંપીને મૃત્યુ પામ્યા ! અને એનો અંત ક્યાંય ભળાતો નથી. રોજ સવારે અખબાર હાથમાં લેતાં ડર લાગે છે. બૉમ્બવિસ્ફોટ... આંતકવાદી હુમલા... ખૂન... બળાત્કાર.....

આવા માહોલમાં એક સર્જક-કલાકાર શું કરી શકે ?

અંધકારમાં કોઈ પણ વ્યક્તિનું કામ દીવો પેટાવવાનું છે. દીપપ્રાગટ્ય પછી સર્જકે એનું આંધીથી રક્ષણ પણ કરવાનું છે. અનેક વિરોધી પરિબળો વચ્ચે પ્રાદેશિક ભાષાઓને સામે પૂર તરવાનું આવ્યું છે. ગુજરાતીઓ આખા વિશ્વમાં

પથરાયેલા છે. પરદેશમાં જ્યાં જેટલું ફરી શકી છું, ગુજરાતી પરિવારોમાં રહેવાનું મળવાનું બન્યું એ, સૌને બોલચાલમાં સંદેશ વ્યવહારોમાં કુટુંબમાં ગુજરાતી ભાષા જ બોલતાં લખતાં જોયાં છે. ઠંડી અને વરસતા વરસાદમાં, ગુજરાતી ભાષાના વર્ગોમાંથી આવતાં બાળકોને મળી છું. મુંબઈનાં થોડાં ઘરોમાં, ભાઈબહેનો શનિ રવિ આસપાસનાં બાળકોને ગુજરાતી શીખવે છે, નિયમિત ગુજરાતી સાહિત્ય - સંગીત વ. પ્રવૃત્તિઓ કરતી અનેક નાની મોટી સંસ્થાઓ છે, મહિલામંડળો છે. ભારતનાં ઘણાં શહેરોમાં ગુજરાતી સમાજ, મંડળો છે. ગુજરાત ભવન જેવાં મકાનો પણ બાંધ્યાં છે અને ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવહાર કરતી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. કમ્પ્યુટરમાં પણ ગુજરાતી ભાષાએ પ્રવેશ કર્યો છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વ્યાપાર કરનારા ગુજરાતીઓ પણ ગુજરાતીઓ સાથેના વ્યાપાર વ્યવહાર ગુજરાતી ભાષામાં કરે છે. ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદની ધારા પાતળી છે તોય એકમેકના સામ્રાજ્યની હદમાં ભાષાઓ પહોંચી રહી છે. નારાયણભાઈએ તો ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવાનું સપનું દેખાડ્યું છે.

કાળની સાથે સાથે સમાજ પણ પડખું ફરતો રહે છે. સમાજ સાથે જોડાયેલાં સાંસ્કૃતિક પરિબળો પણ કલેવર બદલતાં રહે છે. નરસિંહ, અખો, પ્રેમાનંદ ગોવર્ધનરામ કે ગાંધીજીની ગુજરાતીમાં બદલાતા સમયના રંગ કેવા ઝીલાયા છે ! તોય મૂળમાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિની જ એ અભિવ્યક્તિ હતી.

હવે વૈશ્વિકસમાજ અને વિશ્વમાનવીની વાત કરવી પડશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિની વાત કરવાથી નહીં ચાલે પણ વૈશ્વિકતાની વાત માંડવી પડશે.

આખરે વાત માણસની છે.

દીવડાઓ કોઈપણ હોય. ઈશુ, બુદ્ધ, કૃષ્ણ કે મહમ્મદ પણ જ્યોતિ તો એક જ છે. દીવડાઓનાં ઘાટઘૂટ અલગ હશે. તેલ વતુંઓછું હશે. પણ દીવાની જ્યોત અને એનો ઝળહળાટ એક જ છે.

વર્ષા અડાલજાનું સાહિત્યસર્જન

નવલકથા		૨૭. બીલીપત્રનું ચોથું પાન	૧૯૮૪
ક્રમ	કૃતિનું નામ	પ્રકાશન વર્ષ	૨૮. ગાંઠે બાંધ્યું આકાશ
૧.	શ્રાવણ તારા સરવડાં	૧૯૬૭	૧૯૮૮
૨.	તિમિરના પડછાયા	૧૯૬૯	૨૦૦૩
૩.	એક પળની પરખ	૧૯૬૯	૨૦૦૪
૪.	પાંચ ને એક પાંચ	૧૯૬૯	૨૦૧૦
૫.	મારે પણ એક ઘર હોય	૧૯૭૧	
૬.	રેતપંખી	૧૯૭૪	
૭.	અવાજનો આકાર	૧૯૭૫	
૮.	છેવટનું છેવટ	૧૯૭૬	
૯.	આતશ	૧૯૭૬	
૧૦.	આનંદધારા	૧૯૭૬	
૧૧.	નીલિમા મૃત્યુ પામી છે.	૧૯૭૭	
૧૨.	ગાંઠ છૂટ્યાની વેળા	૧૯૮૦	
૧૩.	પાછાં ફરતાં	૧૯૮૧	
૧૪.	પગલાં	૧૯૮૩	
૧૫.	ખરી પડેલો ટહૂકો	૧૯૮૩	
૧૬.	બંદીવાન	૧૯૮૬	
૧૭.	માટીનું ઘર	૧૯૮૧	
૧૮.	અણસાર	૧૯૮૨	
૧૯.	મૃત્યુદંડ	૧૯૮૮	
૨૦.	ત્રીજો કિનારો	૨૦૦૧	
૨૧.	શગ રે સંકોટું	૨૦૦૪	
૨૨.	પરથમ પગલું માંડિયું	૨૦૦૮	
ટૂંકી વાર્તા			
૨૩.	એ	૧૯૭૯	
૨૪.	સાંજને ઉબંર	૧૯૮૩	
૨૫.	એની સુગંધ	૧૯૮૭	
૨૬.	એંધાણી	૧૯૮૯	
		પ્રવાસ	
		૩૨. પૃથ્વીતીર્થ	૧૯૮૪
		૩૩. ઘૂઘવે છે જળ	૨૦૦૨
		૩૪. નભ ઝૂક્યું	૨૦૦૨
		૩૫. શિવોડહમ્	૨૦૦૬
		૩૬. શરણાગત	૨૦૦૬
		૩૭. શુકન ઈજિપ્ત	૨૦૧૦
		નાટક-એકાંકી	
		૩૮. આ છે કારાગાર (દ્વિઅંકી)	૧૯૮૬
		૩૯. મંદોદરી (એકાંકી)	૧૯૮૮
		૪૦. શહીદ (નાટક)	૨૦૦૩
		૪૧. વાસંતી કોયલ (એકાંકી)	૨૦૦૬
		નિબંધ	
		૪૨. ન જાને રે સંસાર	૨૦૦૨
		૪૩. આખું આકાશ એક પીંજરમાં	૨૦૦૩
		પ્રકીર્ણ	
		૪૪. વાંસનો સૂર	૧૯૮૨
		૪૫. ઘરે બાહિરે (પરિચય પુસ્તિકા)	૧૯૮૬
		સંપાદન	
		૪૬. અમર પ્રેમકથાઓ	૨૦૦૦